

dje promatrani inženjeri. Sakralna arhitektura u sklopu njihove djelatnosti ovdje je zastupljena s projektima katedrale sv. Marka u Makarskoj, katedrale Porodenja Blažene Djevice Marije u Skradinu, župne crkve sv. Eustahija u Dobroti, crkve sv. Filipa Nerija u Splitu, crkve Gospe od Zdravlja u Splitu, projektom proširenja splitske katedrale sv. Duje, kao i projektima gradnje niza zvonika diljem dalmatinskih i bokeljskih gradova. Kada je riječ o urbanističkim projektima, autorica razmatra prostornu regulaciju naselja Korlat i Biljane Gornje u Ravnim kotarima te projekt formiranja splitskoga Geta.

Slijedi autorično zaključno mišljenje (129-136) te potom druga cjelina knjige u kojoj su abecednim slijedom donesene biografije i opisi djelovanja pedesetorice inženjera u Dalmaciji i Boki tijekom 18. stoljeća (137-270). Te biografije, ponajprije naravno vezane uz graditeljsku aktivnost inženjera, možemo smatrati osnovom za daljnja istraživanja na pojedinim spomenicima, kao i za donošenje općih zaključaka o utjecaju inženjera na korpus civilne arhitekture na hrvatskome uzorju tijekom *settecenta*.

Opsežna je i istraživačima navedene problematike osobito vrijedna cjelina knjige nazvana *Arhivski prilozi* (271-366) u kojoj autorica donosi prijepise dokumenata (ukupno njih 157, datirani od 1688. do 1806. godine) koji se izravno odnose na graditeljsko djelovanje inženjera. Spisi su pohranjeni u Archivio di Stato di Venezia i u Državnome arhivu u Zadru.

U završnome dijelu knjige nalazi se popis uporabljene literature (367-380), opsežan sažetak na talijanskom jeziku (381-398), popis ilustracija preuzetih iz mletačkoga Državnog arhiva (399-400), kazalo osobnih imena (401-407), kazalo geografskih pojmova (409-418) i sadržaj (419-421).

Inženjeri u službi Mletačke Republike u 18. stoljeću ponajprije su djelovali u vojnoj službi, a kada je riječ o hrvatskome prostoru bili su stacionirani od kvarnerskih otoka do Budve. Zavičajem su najčešće bili Talijani, ali u ovoj knjizi nalazimo i vrijedne podatke o inženjerima podrijetlom iz Dalmacije i Boke (Antun Janšić, Antun Marković, Ivan Nikola Nakić Vojnović, Frane Zavorović). Njihovu konkretnu djelatnost, ponajprije onu vezanu za projekte sakralne arhitekture i urbanističke planove, Darka je Bilić u ovoj monografiji podrobno razradila i jasno argumentirala uporabom i objavljivanjem arhivskih spisa koji su do sada bili malo poznati u hrvatskoj historiografiji. Vrijednost knjige nadalje je i u podobnoj obradi mletačke državne politike prema svojim prekomorskim stečevinama, ovdje prezentiranoj kroz perspektivu djelovanja državnih službenika – inženjera.

Naposljetku možemo zaključiti da je knjiga povjesničarke umjetnosti Darke Bilić vrlo vrijedan prinos poznavanju nekih specifičnih i malo proučavanih sastavnica mletačke politike na istočnojadranskoj obali u posljednjemu stoljeću opstojanja Serenissime te da će posezanje za ovim djelom biti jednako zanimljivo i istraživački potrebno kako povjesničarima umjetnosti, tako i povjesničarima koji obrađuju istočni Jadran u posljednjemu stoljeću ranoga novog vijeka.

Lovorka Čoralčić

Dinko Župan, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*, Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia, studije, knj. 17, Učiteljski fakultet u Osijeku – Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Osijek – Slavonski Brod, 2013., 231 str.

Nedavno objavljena studija Dinka Župana, znanstvenika Hrvatskog instituta za povijest, Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, rezultat je njegovog dugogodišnjeg istraživanja obrazovnog sustava u Hrvatskoj u 19. st., ali i posebnog interesa usmjerenog na žensku povijest. Njegova djelomično prerađena doktorska disertacija nastala je na temelju repre-

zentativnog korpusa izvora i literature, te zahvaljujući njezinom izdanju počinje se popunjavati praznina u domaćoj historiografiji, vezana uz problematiku ženske povijesti.

Istraživanje Dinka Župana temeljeno je na opširnom arhivskom gradivu iz Državnog arhiva u Osijeku, Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, te Arhiva Školskog muzeja u Zagrebu. Kao izvor korišten je i čitav niz školskih spomenica, ljetopisa i valovnica, neobjavljenih dnevnčkih zapisa i memoara, tiskanih izvještaja, statistika i naredbi, te onovremenih knjiga i brošura. Posebnu grupu izvora čine članci u pedagoškoj i školskoj periodici. Zavidan je i broj bibliografskih jedinica relevantne domaće i strane literature kojom se autor koristio.

Knjiga se sastoji od tri poglavlja koja redom slijede nakon proslova: *Teorijska utemeljenost* (11-24), *Slika i položaj žene u građanskom društvu 19. stoljeća* (25-45), *Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)* (47-166). Središnju važnost ima to posljednje poglavlje, koje obuhvaća najveći dio knjige, a podijeljeno je na niz potpoglavlja: *Konstrukcija ženskog identiteta kao kućanice, supruge i majke* (51-60), *Odvajanje i neodvajanje učenika i učenica unutar školskog sustava* (61-111), *Situiranje žena u privatnost doma pomoću «Ženskog» ručnog rada* (112-124), *Discipliniranje ponašanja i tjelesnosti unutar školskog sustava* (125-140), *Neravnopravni tretman učitelja i učiteljica od strane školskih vlasti* (141-166). Spomenutim poglavljima slijedi *Zaključak* (167-173) te *Prilozi* (175-201). Nakon sažetka na engleskom jeziku, popisa izvora i literature, te popisa ilustracija, slijede kazalo osobnih imena i geografsko kazalo.

Razdoblje kojim se knjiga bavi period je važnih promjena u obrazovanju žena (1868. u Zagrebu otvorena je prva javna viša djevojačka škola u Zagrebu, 1892. osnovan je Privremeni ženski licej, svojevrсна ženska gimnazija, a 1901. djevojke su dobile pravo upisa na Filozofski fakultet u Zagrebu). Ističući kako je istraživanje usmjerio samo na žensko obrazovanje, autor je ovom knjigom namjeravao ukazati na postojanje čvrste spolne granice u onovremenom obrazovnom sustavu. Također napominje kako su u Hrvatskoj spomenutog perioda postojale dvije spolne politike (ona na selu i ona gradskog društva), te da je njegovo istraživanje usmjereno na ovu potonju, jer je upravo ona imala dugotrajan utjecaj na konstrukciju poželjnog ženskog identiteta. Tijekom istraživanja pažnju je usredotočio na odgojno-obrazovne i pedagoške okvire koji su davali potporu spolnoj granici i činili su temelj tadašnje spolne politike školskog sustava.

U uvodnom dijelu koji govori o teorijskoj utemeljenosti, autor navodi filozofske koncepcije na kojima je bazirao analizu konstrukcije ženskog identiteta u okviru hrvatskog školskog sustava druge polovice 19. stoljeća. Riječ je o koncepciji teorije moći Michela Foucaulta i kritici konstrukcije ženskog identiteta američke povjesničarke Joan Wallach Scott i filozofkinje Judith Butler. Pristajući uz njihove argumente, autor ne koristi pojam rod i rodno već pojam spol i spolno (spolni identiteti, spolna politika). Pedagoški diskursi 19. stoljeća, kojima se autor bavi, utvrđivali su između ostalog i spolne razlike i određivali spolne identitete, a upravo tadašnje analize razlika ženske i muške tjelesnosti i psihološke naravi bili su glavni argument za različito obrazovanje žena i muškaraca.

U drugom poglavlju autor ocrtava sliku žene u građanskom društvu u Hrvatskoj 19. stoljeća, gdje s jedne strane pomalo dolazi do redefiniranja spolnih uloga, dok s druge strane položaj i slika žene i dalje odražavaju kontinuitet s tradicionalnim patrijarhalnim vrijednostima. Polazište formiranja identiteta žene u građanskom društvu bio je, dakako, muški identitet kao temeljna i primarna točka, iz koje je proizlazila i muškarčeva pozicija moći. Ženin prostor djelovanja bila je privatna sfera, dok je ona javna pripadala muškarcu, te su se upravo na toj podjeli javnog i privatnog konstruirale i poželjne spolne karakteristike žene (skromnost, vjernost, mirnoća, red, ćudorednost). U takvim je okvirima funkcionirala i obitelj kao temelj građanskog društva, u kojoj bi se dovođenjem u pitanje autoriteta muškarca doveo u pitanje i vladajući poredak. S tim u vezi, ženino obrazovanje smjelo je ići samo u pravcu prenošenja vrijednosti djeci i biti vezano uz obitelj i kućanstvo, a ne njezino profesionalno usmjeravanje.

Izravno vezano za ovakav ideal žene, njezina afirmacija mogla je doseći ispunjenje samo kroz udaju, čemu je na koncu služilo i pomodno privatno žensko obrazovanje za djevojke srednje i više građanske klase. Autor na temelju memoarskih i dnevničkih zapisa govori o ovoj vrsti obrazovanja, koje je od sredine prve polovice 19. st. pratilo europske trendove, a cilj mu je u konačnici bio obrazovanje "budućih udavača." Za djevojke iz spomenutih društvenih krugova brak je donosio rješenje ekonomskog pitanja. Nadalje, autor se pozabavio građanskim pravima žena u Hrvatskoj i Europi u 19. st., koja su u konačnici bila rezervirana samo za muškarca. Rijetke žene koje se u Hrvatskoj javljaju s idejama socijalne emancipacije žena bile su učiteljice (Marija Jambrišak, Marija Fabković), iako je i u njihovim raspravama okvir bio čvrsto zadan u obliku građanskog patrijarhalnog društva, te su se sve promjene koje su zahtijevale svodile isključivo na područje obrazovanja. Slika ženskog identiteta u 19. st. uključivala je još niz obilježja, između ostalih i discipliniranje ženskog tijela, jezični preodgoj u smislu nacionalističkog diskursa ("domoljubni" odgoj) i tako dalje. Ipak, autor ističe, kako jedinstveni ženski identitet u onovremenom hrvatskom društvu nije bio homogen, već se on razlikovao obzirom na druge identitete (vjeru, nacionalnost, socijalni položaj...). Posebno naglašava socijalni identitet kod "razbijanja" konstrukta idealnog ženskog identiteta (ponašanje majke, supruge i kućanice nije bilo istovjetno kod radnice, nadničarke i seljanke, s jedne strane, i nezaposlene kućanice srednjeg i višeg građanskog sloja, s druge strane). Nadalje, autor prikazuje opći stav znanstvenika, liječnika, psihologa 19. st. o mentalnoj inferiornosti žena, a koji se u temelju na "gotovo univerzalnom vjerovanju" da žene imaju manji mozak. Navodi niz primjera tadašnjih autoriteta na polju psihologije koji su ovakve stavove podržavali, ističući onog najekstremnijeg, antifeminističkog autora, austrijskog filozofa Otta Weininger, čija je knjiga *Spol i karakter* do 1940. doživjela oko trideset izdanja. Poglavlje zaključuje tezom M. Foucaulta o uskoj vezi znanja i moći: upravo postojanje bioloških razlika muškaraca i žena bili su glavni argument u njihovu nejednakom tretiranju u sustavu obrazovanja, te su slijedom toga, iz kuta gledanja teorije moći, ove razlike bile temelj za opravdanje društvene moći muškaraca nad ženama.

U središnjem poglavlju knjige o spolnoj politici obrazovanja u Banskoj Hrvatskoj od 1868. do 1918, autor analizira pet temeljnih strategija kroz koje se ta politika provodila: 1. Konstrukcija poželjnog identiteta žene na osnovu njezinih glavnih određenja kao kućanice, supruge i majke; 2. Odvajanje i neodvajanje učenika i učenica u školskom sustavu i spolna diskriminacija žena u srednjem i visokom obrazovanju; 3. Situiranje žene u privatnost doma uz pomoć ručnog rada; 4. Discipliniranje i regulacija ženskog ponašanja i ženske tjelesnosti unutar školskog sustava i 5. Neravnopravni tretman učitelja i učiteljica od strane školskih vlasti. Razrađujući konstrukciju ženskog identiteta kao kućanice, supruge i majke, autor naglašava kako su upravo više djevojačke škole bile središnje mjesto za kreiranje poželjnih ženskih identiteta putem odgoja i obrazovanja. Glavna obilježja bila su mu: stidljivost, pobožnost, šutljivost, prostodušnost, krotkost i pokornost, kućevnost i radinost, a autor ih ukratko analizira putem pedagoških rasprava i članaka vezanih uz obrazovanje djevojaka, te napominje kako te kulturalno konstruirane karakteristike žena nisu bile specifične samo za Hrvatsku i Austro-Ugarsku, već je takav diskurs prevladavao u čitavoj Europi tijekom 19. st. U analizi pitanja (ne)odvajanja učenika i učenica autor je zasebno analizirao pitanje nižih i viših pučkih škola, i to putem onovremenih statističkih podataka koji su vođeni za niže školstvo, te temeljem naredbi i zakona vezanih uz pučkoškolsko obrazovanje. Niz kvantitativno obrađenih podataka vezano je uz broj djevojačkih i ostalih škola po županijama, polazak nižih pučkih škola po županijama u različitim periodima, te kretanje ukupnog broja učenika i učenica u nižim pučkim školama. Zaključio je kako je broj ženske djece u nižim pučkim školama stalno bio u manjini sve do 1918. godine, ponajviše iz razloga neslanja ženske djece u škole, što se odrazilo i na slabiji postotak pismenosti kod djevojčica. Ipak, zahvaljujući Mažuranićevoj reformi školstva vidljiv

je napredak u povećanju broja ženske djece u nižim pučkim školama. Također je prema kraju analiziranog razdoblja vidljiv trend povećanja mješovitih pučkih škola, s time da je glavni razlog tome nije bio značajna promjena mentaliteta, već ovaj praktične, financijske naravi (mnoge općine nisu mogle financirati odvojene škole za djevojčice i dječake). U potpoglavlju o višim pučkim školama autor detaljno analizira više djevojačke škole u Banskoj Hrvatskoj, osnivane kao odgovor na privatne djevojačke škole, čiji je pomodni trend zahvatio Hrvatsku sredinom 19. st., s ciljem potpunijeg obrazovanja za mlade djevojke. Prva takva državna viša djevojačka škola bila je ona u Zagrebu, osnovana 1868., a potom su slijedile one u Karlovcu, Varaždinu, Požegi, Sisku (mješovita) i dr., a i Viša djevojačka škola Sestara milosrdnica u Zagrebu dobiva pravo javnosti. Osim temeljnog cilja koji se sastojao u izgradnji poželjnog ženskog identiteta kod učenica, kao majke-supruge-kućanice, ove škole imale su svrhu i formiranje poželjnog nacionalnog identiteta (osim biološke reprodukcije, ženina zadatak bila je i reprodukcija nacionalnih vrijednosti u obitelji). Analizirajući nastavne predmete i programe koji su se ponešto mijenjali u ovom razdoblju, autor navodi kako je nastavni program tih škola formiran u skladu sa građanskim patrijarhalnim diskursom, kao i onim medicinskim: ženski ručni rad imao je najveću satnicu, a predmeti poput matematike, prirodoslovlja, zemljopisa, povijesti, uslijed percepcije kako ženska konstitucija nije sposobna za mentalne napore kao muška, čak su vremenom smanjivali satnicu. Do značajnijih promjena u programu ovih škola dolazi devedesetih godina kada se osnivaju ženske stručne škole za "ženski ručni rad," pa su te ustanove preuzele glavnu ulogu obrazovanja žena kao kućanica, a istovremeno se osniva i Ženski licej kao ustanova gimnazijskog tipa. S tim u vezi neke Više djevojačke škole pretvorene su u niže jezične gimnazije. Također se bilježi trend povećanja mješovitih viših pučkih škola u ovom periodu (uključivanje bivših vojno-krajiških škola), kao i trend porasta učenica u njima, čiji je broj do 1918. dostigao broj učenika. Nadalje, u ovom potpoglavlju autor analizira i druge identitete učenica, kroz analizu vjerskog i socijalnog sastava učenica viših djevojačkih škola. Zaključuje kako ih je većina pripadala srednjem građanskom sloju, dok su one iz najviših građanskih krugova svoje više obrazovanje u pravilu stjecale u inozemstvu ili u obliku privatne poduke. Djevojke nižeg socijalnog porijekla svoje su obrazovanje u pravilu završavale na razini niže pučke škole. U vjerskom smislu, u svim višim školama katolkinje su bile u većini. U potpoglavlju o diskriminaciji žena u srednjem i visokom školstvu autor se bavi pitanjem prodora djevojaka u ustanove klasičnog gimnazijskog tipa i na sveučilište, što im je kao i u drugim gradovima Monarhije, bilo uskraćeno sve do početka 20. st. Napredak koji se dogodio 1901. godine kada je djevojkama u Hrvatskoj dozvoljen upis na Filozofski fakultet Zagrebačkog sveučilišta, i polaganje mature na muškim klasičnim gimnazijama, posljedica je intervencije "odozgo," a ne akcije ženskog pokreta koji je u Hrvatskoj bio tek u skromnim začetima. Nastojanja učiteljica zagrebačkog liceja oko pristupa djevojaka visokom obrazovanju odnosila su se prije svega na neudane djevojke i njihov se diskurs kretao u okviru građanskih patrijarhalnih vrijednosti. Što se tiče pristupa djevojaka gimnazijskom obrazovanju, autor analizira otvaranje i značaj Privremenog ženskog liceja u Zagrebu 1892., koji je djevojkama više i visoke građanske klase trebao ponuditi gimnazijsku izobrazbu. Ipak, ističe kako je i njegovo otvaranje bilo više "posljedica sretnih okolnosti," nego odraz potrebe tadašnjeg društva za gimnazijskim obrazovanjem djevojaka. Osim liceja, valja napomenuti da su djevojke imale pristup u muške realne gimnazije od kraja 19. st., dok su u muške klasične gimnazije mogle ostvariti pristup samo polaganjem mature na njima od 1901. godine. Sve do 1917. djevojke nisu mogle pohađati klasične gimnazije kao redovne učenice, i na taj način se nastojalo zadržati spolno odvajanje u srednjoškolskom obrazovanju. Posljednja prepreka u pristupu visokom obrazovanju svladana je 1918. kada je djevojkama dopušten pristup na Pravni fakultet u Zagrebu i time je, zaključuje autor, zatvoreno jedno poglavlje diskriminacije žena u polju srednjeg i visokog obrazovanja u Banskoj Hrvatskoj.

U potpoglavlju o ženskom ručnom radu autor zaključuje kako je ta aktivnost smjestila ženu u privatnost doma, u njezino prirodno mjesto, prema vrijednosnim shvaćanjima onodobnog društva. Na ovom mjestu govori o mjestu ženskog ručnog rada u nastavnim programima djevojačkih škola, kao i onih stručnih koje su se u tom razdoblju osnivale (ženska obrtna škola i škole za ženski ručni rad). Veliki pomak u provedbi spolne politike napravljen je osnivanjem Ženske stručne škole u Zagrebu 1892., koja od 1894. postaje zemaljski zavod s tri odjela (umjetnički obrt, kućanstvo, te trgovina i knjigovodstvo). Već prema njezinoj strukturi bilo je jasno kako je namjera školskih vlasti bila djevojkama pružiti šire mogućnosti zapošljavanja, pripremajući ih za obrtnička i trgovačka zanimanja, te se i tu vidi odmak u odnosu na tradicionalne ženske poslove. Vezano uz zanimanja, autor navodi kako je prava prekretnica u određivanju poželjnih spolnih uloga bio Prvi svjetski rat, kada se žene prvi put zbog nedostatka radne snage uključuju u neka do tada isključivo "muška" radna mjesta.

U potpoglavlju o discipliniranju ponašanja i tjelesnosti u okviru školskog sustava, autor analizira vrijednosti i metode kojima se ova disciplina provodila. Već spomenuti "ženski" ručni posao imao je funkciju discipliniranja ženskog ponašanja, što je također bila jedna od strategija spolne politike školstva. Nizom školskih disciplinskih propisa, koje autor navodi, nastojala se pojačati kontrola ženske tjelesnosti i seksualnosti, usaditi "nježno, čedno, mirno i krotko" ponašanje. Školski propisi regulirali su i ponašanje učenica izvan škole, kao i kontrolu njihova govora, druženja, odijevanja, kulture čitanja, pa sve do reproduktivnog zdravlja, fizičke aktivnosti, sporta, plesa. Citati osobnih iskustava djevojaka građanskog društva spomenutog perioda živo podcrtavaju atmosferu obrazovanja u takvom ozračju, te opisuju prve buntovne iskorake onih koje nisu poslušno slijedile diktate autoriteta.

Analizirajući različiti tretman učitelja i učiteljica u posljednjem potpoglavlju, autor zaključuje kako je i na ovom polju postojala jasno vidljiva spolna granica koja je proizvodila tu trajnu nejednakost. Kao osobito diskriminirajuću odredbu, ističe zabranu udaje za učiteljice koja je vrijedila od 1888. i nije ukinuta do 1918. Negativan učinak ove odredbe očitovao se u tome što je udaja bila najčešći razlog napuštanja službe kod učiteljica (tabelarno su prikazani razlozi prestanka rada učitelja i učiteljica 1888.-1917.). Analiziran je i broj učiteljica i učitelja po županijama, mogućnosti njihova školovanja, broj pripravnica i njihov socijalni sastav, te broj ženskog učiteljskog osoblja u nižim pučkim školama.

Zaključno možemo reći kako je autor ovim istraživanjem uspješno prepoznao i odredio strategije kroz koje je djelovala dominantna spolna politika u odgojno-obrazovnom sustavu u Hrvatskoj u dugom 19. st., bazirana na tumačenju tjelesnih i duševnih razlika muškarca i žene. Također je uspio postići zadani cilj neupadanja u zamku tradicionalne feminističke teorije o homogenosti ženskog identiteta u građanskom patrijarhalnom društvu, obzirom da je na nizu primjera pokazao kako su tu homogenost razbijali drugi identiteti (socijalni, vjerski, nacionalni ...).

Zaključit ćemo kako knjiga Dinka Župana predstavlja izniman doprinos domaće historiografije poznavanju ženske povijesti, a svojim inovativnim i svježim pristupom bit će zanimljiva ne samo povjesničarima i stručnjacima društveno-humanističkog usmjerenja, već zahvaljujući zanimljivom i čitkom stilu pisanja i znatno široj publici.

Tihana Luetić

István a szent király [Sveti kralj Stjepan], ur. András Smohay – Terézia Kerny, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár 2013., 538 str.

Mađarsko društvo arheologa i povjesničara umjetnosti organiziralo je 2012. znanstveni skup o kulturnoj povijesti doba sv. Stjepana, prvog kralja Ugarske. Iduće godine 975. obljetnica smrti sv. Stjepana je proslavljena s velikom izložbom u Stolnom Biogradu, koji je bio jedan